

Сугрובה Ю.Ю.

УДК 316.7:13:(914.0:477)

ДІАЛОГІЧНІСТЬ ЗАХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ
АНТРОПОЦЕНТРИЧНОЇ ПАРАДИГМИ В КУЛЬТУРІ ВІДРОДЖЕННЯ

Проблема людини, її соціо-культурного буття, морального світу, стала визначальною не лише для західно-європейської науки, а й для української. Спираючись на здобутки своїх попередників, вітчизняні ренесансні мислителі, діячі, митці розвивали ідеї гуманістичного антропоцентризму з його трактуванням людини як найвищої цінності, обґрунтовували самоутвердження особистості в земному втіленні, необхідність її творчого самовдосконалення.

Всебічне й глибоке вивчення українського феномену ренесансного гуманізму не лише заповнює прогалини у вітчизняному культурологічному, філософському й релігійному розвитку, але й сприяє кращому усвідомленню джерел виникнення наступного феномена світової та української культури – напрямку бароко, показує нинішній Україні досвід поєднання греко-візантійської та західної традицій у живий синтез, дає нам усвідомлення себе законним членом європейської культурної спільноти й водночас перекоонує в необхідності остаточного завершення цього синтезу в межах сучасного європейського вибору.

Виокремити в такому творчо насиченому й різноспрямованому у своїх духовних пошуках періоді ренесансно-гуманістичний феномен важливо з огляду на розширення і поглиблення наших знань про цю явно недостатньо досліджену епоху, без осмислення якої неможливо зрозуміти суть подальших духовно-культурних процесів в Україні.

На особливу увагу заслуговують роботи українських учених останніх десятиліть. Пам'ятки цієї літератури останнім часом уведені та продовжують вводитися в український науковий обіг. На сьогоднішній день вони представлені такими виданнями: «Аполлонова люття» – К., 1982р.; «Пісні Купідона. Любовна поезія на Україні XVI – поч. XIX ст.» – К., 1984р.; «Антологія української поезії в 6-ти томах» – К., 1984р. – Т.1; «Марсове поле. Героїчна поезія на Україні в X – поч. XIX ст.» – Кн.1. – К., 1988р.; – Кн. II. – К., 1989р.; Українська поезія XVI ст. – К., 1987р.; «Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія». – У 2-х томах. – К., 1995р.. Водночас витворені згаданою когортою видатних особистостей ренесансно-гуманістичні ідеї стали об'єктом історико-філософських досліджень, наслідки яких частково викладені у відповідних розділах I-го тому «Історії філософії на Україні» – К., 1987р. та монографії В.М.Нічик, В.Д.Литвинова, Я.М.Стратій «Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні» – К., 1991р. Розглядувана проблема була порушена у праці І.В.Паславського «З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI–першій третині XVII ст.» – К., 1984р., М.В.Кашуби, А.І.Пашуби, П.М.Саца, Наталки Пилип'юк. Для усвідомлення міжконфесійних відносин в Україні в розглядуваний період важливою є докторська дисертація П.М.Кральнока «Особливості взаємовпливу національної та конфесійної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст.» – К., 1998р., праця В.І.Любашенка «Гуманістичні ідеї еретичних учень. (Проблема людини в українській філософії XVI–XVIII ст.)» – Львів, 1998р.. Докторська дисертація В.Д. Литвинова «Ренесансний гуманізм в Україні (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV - початку XVII століть)» – К., 2003р. стала дуже цікавою і фундаментальною працею філософського осмислення ідей гуманізму в Україні [5].

Однак доводиться констатувати, що аспект рефлексії щодо культуротворчості людини Ренесансу в українській культурологічній сучасній думці все залишається мало дослідженим, що, власне, зумовило потребу в їх систематичному осмисленні та висвітленні.

XV – XVI ст. – це нова доба в культуротворчості України – країни, яка ніколи не замикалася перед західними впливами, і всі ті рухи, що відбувалися в Європі, звичайно потроху докочувалися до нашої країни. Україна мала постійні відносини з Європою, а це давало змогу новим європейським ідеям заходити й до українського народу.

Появі й поширенню ідей ренесансного гуманізму в Україні сприяла, передусім, сукупність факторів тогочасного соціально-економічного, політичного, релігійного й культурного життя. Починаючи від 2-ї половини XV ст. в Україні, яка входила до складу Великого Князівства Литовського й Речі Посполитої, складаються реальні передумови для формування елементів ранньобуржуазної духовної культури, ренесансно-гуманістичної науки й релігійної думки. Таким чином, українські землі були залучені до міжнародного діалогу, оскільки європейські гуманістичні впливи, що відбувалися у сфері культури, органічно засвоювалися і, відповідно, трансформувалися на ґрунті вітчизняної культури [9, 18].

У ренесансному гуманізмі в Україні можна виокремити три етапи. Литвинов В.Д. класифікує їх наступним чином. Перший (приблизно до середини XVI ст.) типологічно подібний до раннього італійського. У цей час гуманістів більше цікавлять суспільно-політична, конфесійна й етична проблематика. У другому періоді (від другої половини XVI ст. – до початку XVII ст.) відбувається інтенсивна розробка ранньогуманістичних ідей у переплетенні з реформаційними, а також з ідеями візантійського Відродження. На цьому етапі з'явилися відомі культурно-просвітницькі, наукові, літературні й освітні об'єднання, роль яких була на зразок італійських академій чи північноєвропейських учених товариств. Характерною ознакою того часу стало активне формування історичної самосвідомості українського народу, розвиток ідеалу гуманістичного патріотизму. Третій період – друга третина XVII – початок XVIII ст. – озвучений напрацюванням комплексу гуманістичних ідей, що розвивалися в контексті епохи бароко [5].

Ідеї гуманізму були закладені ще передренесансними тенденціями в Україні з XIII-XV ст. Незважаючи на те, що українська культура цього періоду розвивалася в руслі церковно-богословського змісту, проте вже в XIII ст. з'являються твори світського характеру з їх зверненням до реального земного життя людини й усвідомленням нею свого призначення. Галицько-Волинський літопис вважається одним із перших українських прозових творів, що охоплює період української культуротворчості XIII ст. Автор не обмежується традиціями написання творів того часу, а прагне показати людину в усій її психологічній багатоманітності, намагається збагнути мотивації її вчинків та ті цілі, якими вона керується в земному житті, що й зближує його з творами ранньогуманістичної спрямованості доби європейського Ренесансу [10].

Серед основних рис передренесансної думки щодо культуротворчості в Україні слід відмітити критичне ставлення до ортодоксальних догматів християнства, звернення до реального життя людини, проголошення сили розуму, здатність пізнати сили й закони природи і поставити їх на службу людині. Сенс життя вбачався ними в здійсненні людиною свого земного призначення (С.Пекалід, К. Транквіліон-Ставровецький, М.Смотрицький). Залишаючись щирими християнами, гуманісти розглядали людину не у вимірі її гріхопадіння і порятунку, а в аспекті її творчого ставлення до самої себе і до всього, що її оточувало.

Проаналізуємо погляди українських гуманістів на людський розум, освіту й моральне виховання. Ці складові є базисом творчого мислення, творчої діяльності в антропологічній парадигмі і Ренесансу, й усіх наступних культурно – історичних періодів.

В епоху Відродження критичній оцінці людського розуму підлягало все, навіть священні тексти, до аналізу яких застосовувалися раціоналістичні методи. Гуманісти вимагали розумної віри, прагнули до створення «природної релігії», вчили все розглядати у світлі вільного від забобонів розуму.

Високо цінували людський розум, вірили в його силу й можливості, зокрема Ю.Дрогобич, Л.Зизаній, М.Смотрицький, І.Домбровський. Висока оцінка розуму як засобу пізнання світу характерна для Віталія Дубненського, К.Транквіліона-Ставровецького, Г.Саноцького, С.Оріховського. Звеличуванню розуму, який гострить «мозокродна» Мінерва, відав належне також М.Стрийковський. Дуже часто вітчизняні гуманісти ототожнювали розум людини з мудрістю, яку розуміли як софійність, як особливу досвідченість.

Зв'язки українських ренесансних гуманістів XV — початку XVII ст. із західноєвропейськими відбувалися завдяки ознайомленню вітчизняних авторів із творами мислителів Європи. Головними центрами наукового й культурного життя у цей час були Київ, Львів, Острог, Перемишль, Замостя. Саме тут зароджувався і формувався новий «гуманістичний рух». Видатними представниками західноєвропейської гуманістичної культури стали наступні українські діячі.

Ученим європейського масштабу, проповідником гуманістичних ідей і нових досягнень науки був Юрій Котермак, більш відомий світові, як Юрій Дрогобич. Гуманістична творчість Ю.Дрогобича високо оцінює людський розум: «Обшири неба для очей незбагнено великі; розумом легко, проте, можемо їх осягнути» [13, 444].

Тільки завдяки розуму як головному критерію істинності знання можна пізнати всі таємниці світу. А потім використати результати пізнавальної діяльності на своє благо, на користь суспільству. У людському розумі, активній творчій діяльності, освіті він вбачав головні рушійні сили культурно-історичного розвитку й суспільного поступу.

Дрогобич постійно наголошував на вивченні природи та її законів, щоб знання поставити на служіння людині. У віршованих листах писав про те, що наукові знання відіграють провідну роль. Його праці пронизані шаною і повагою до людини. У житті він радше ради в покладатися на власну зірку, ніж на Бога. З огляду на це, і виникають ті фундаментальні питання доби Відродження, які про свободу волі, про активний початок людської природи, що сприяє розбудові власного життя та ін. «Зірками управляються справи земні. Не примушують вони, але дозволяють самим правити; а якщо раптово загрожують – люди можуть відвести ці загрози розумом» [3,177]. «Зірки – не причина злих вчинків. Зло – від лихих потягів людини. Значення астрономії в тому, що вона дає змогу визначити певну засторогу, або надихнути на вчинок» [1,50]. Український учений-гуманіст стверджує необхідність знань про зірок, вмінь застосувати ці знання в особистому житті, у виборі стратегії поведінки. У цьому Ю.Дрогобич вбачав унікальність людської особистості, неповторність та індивідуальність людини, право на свободу мислення, пізнання дійсності й культуротворчості.

Ю. Дрогобича можна порівняти з великим землепроходцем Х. Колумбом. Колумб відкрив Америку, Ю. Дрогобич проклав для українців, всіх слов'ян шляхи до науки: це — Колумб української науки, великий син України.

Серед гуманістів українського походження яскравою постаттю був Павло Процелер (Русин). В.С.Горський зазначав: «Він – перший гуманістичний поет України й один із засновників польської гуманістичної поезії» [2, 58]. Характерно, що, перебуваючи за межами України, П.Русин завжди підкреслював своє русинське походження, пропагуючи тим самим інтелектуальну силу свого народу, звеличуючи свою Батьківщину в очах європейської громадськості. Творчість П.Русина сповнена гуманістичними поглядами на місце людини в культурно – історичному процесі, звернення до земного життя, до людської особистості. В «Елегії на честь Іоанна Вислоцького, шанувальника муз, гідного хвали учня» чітко помітні риси ренесансного антропоцентризму й тенденція до індивідуалізації.

П.Русин стверджує право людини на повноцінне життя, свободу сумління. Остання повинна прислухатись до велень розуму, керуючись законами чесноти, що повинні вказувати їй, як досягти щастя в житті, «прагнути до великих діянь і трудів незмірних». Лише той, хто не бажає будувати свою діяльність у

відповідності до чеснот, є “душею темний” і постійно буде зустрічатися з великими труднощами у житті, не зможе вберегти свою непохитну віру й волю до безмежного вдосконалення себе та світу, що його оточує. Це призведе до втрати людиною свого творчого потенціалу й індивідуальності, якими наділила її природа.

П.Русин був прихильником концепції природного права, відстоював особисті права й свободи людини як громадянина, право на активну й повноцінну діяльність, творчість, право керуватись у житті своїм розумом. Як і багатьом представникам італійського ренесансу, П.Русину властиві погляди на поєднання книжного знання з активною діяльністю людини, що сприяє формуванню цілісної творчої особистості.

У багатьох європейських країнах добре знали праці з філософії, публіцистичні твори й промови священика-гуманіста Станіслава Оріховського. У своїй творчості С.Оріховський торкається багатьох питань: політико-правових, історіософських, релігійних (конфесійних), етичних тощо. Його прозвали українським Демосфеном, сучасним Ціцероном, першим вітчизняним політологом, засновником полемічної літератури.

І. Печеранський досліджує проблему людини у творчості Оріховського-філософа. Молодий український вчений вважає, що погляд мислителя на людину має яскравий гуманістичний характер: говорить про прагнення до звеличення та ствердження власної гідності, акцентує увагу на божественній природі людини, оскільки вона має вільну й розумну душу, що створена за образом і подобою Божою, прагне до вічного життя. Такий хід думок Оріховського близький до світоглядних позицій Еразма Роттердамського, що наголошував на виключному значенні свободи волі в моральному й духовному вдосконаленні людської природи [10].

Розум, освітлений вірою, може вознести людину над цим світом і дозволить досягнути вічні цінності. Тому, на думку філософа, “у духовній сфері для індивіда існував вибір, скориставшись яким, він міг моделювати свою духовну сутність” [12, 39]. Сама людина є творцем свого обличчя, творцем самої себе. І тому, зазначає Оріховський, саме завдяки розуму людина усвідомлює свою божественність, особливість у цьому світі. Мислитель вважав, що людина, яка не має освіти й належного виховання, не може займати шляхетні посади. “...Ніхто не зробить нічого корисного, навіть у найнезначнішому мистецтві, якщо не буде вчитися” [9, 117]. Тому, потрібно вчитися і здобувати практичні навички. Однією з головних рис особистості людини, за С.Оріховським, є відчуття свободи, яка дозволяє реалізувати людині свої амбіції, цілі і наміри, вимагати справедливого державного ладу, відстоювати права громадян. “Держава і могутність королів тримається, звичайно, на двох найбільших і наймогутніших благах. Одне з яких – щастя, яке дається якоюсь божественною долею, інше – розсудливість – дарується природою. Останнє, хоч і не поступається першому, однак є набагато більшим з усіх благ, які даються людині” [13, 95]. Відповідно, свобода в державі може бути забезпечена, лише завдяки розсудливому правлінню державця.

Поряд зі Станіславом Оріховським працювала ціла плеяда блискуче освічених українських гуманістів. Це Іван Туробінський-Ругенець, Григорій Чуй-Русин та багато інших. Вони набули європейської слави, зробили вагомий внесок у розвиток правознавчої науки, у числі перших у європейській філософській думці заперечували божественне походження влади, висловлювали ідеї освіченої монархії, обмеження її влади законом, виступали проти підпорядкування світської влади духовній. Діяльність українських гуманістів означеного періоду залишила помітний слід в історії української культури, сприяла розвитку й поширенню патріотичних почуттів, пробудженню національної свідомості, поширенню просвітництва й наукових знань в Україні.

Українська думка XV-XVI ст. розпочинає ренесансний період, для якого характерні такі риси: створення “вільного” світогляду, що протистояв авторитаризму й догматизму церкви, інтегрування до західноєвропейської культури, а через неї – до античної спадщини; залучення здобутків середньовічної та проторенесансної Візантії, створення українського національного варіанту гуманізму тощо. В.Нічик підкреслює, що однією з особливостей в Україні є те, що “він тут з’явився пізніше, ніж в інших країнах Європи. Коли вітчизняна культура підійшла до потреби його розвитку, вона могла використовувати вже готові ідеологічні, філософські, мистецькі форми гуманізму, вироблені іншими народами” [9, 376].

Однак, не лише особистості мали вагомий вплив на розвиток гуманізму. Ще з XIV ст. на Україні широкого розповсюдження набувають еретичні ідеологічні вчення, які стали провісниками гуманістичної думки й свободи культуротворчості. Відомості про розвиток еретичних течій в Україні неповні й фрагментарні. Деякі з них були поширені в сусідніх з Україною теренах, що дає підстави дослідникам твердити про їх вплив на вітчизняну релігійну культуру.

Осередками еретичної думки виступили переважно міста, де виникали умови для ширшого утвердження гуманістичного світогляду, появи елементів раціонального осмислення дійсності. Багато ересей мали дуалістичний характер, розуміючи життя як одвічну боротьбу добра і зла. Цей погляд ґрунтувався на думці про неможливість повної перемоги над злом і досягнення ідеалу справедливого суспільства у земному існуванні людини.

Особливу роль серед ересей, які мали можливість впливати у XIV — XV ст. на Україну, відіграв рух богомилів, з яким пов’язані секти катарів, патаренів, месаліанів та ін., що їх об’єднували дуалістичний світогляд й аскетична мораль. На думку деяких авторів, у богомільстві слід шукати зародки руху стригольників і “зжидовілих” [4, 436–460].

Попри опозицію церкви, богомільство виступило елементом православної культури, що зумовило його успіх саме у візантійсько-християнському ареалі й певний відгук в українській усній і писемній творчості. І. Франко висловлює думку, що «хоча історичні свідчення про богомільську пропаганду на Русі дуже слабкі й

сумнівні», впливи богомилів в Україні засвідчують «факт великої популярності апокрифів, їх називане «болгарськими книгами», а врешті, богомилська закраска релігійних вірувань нашого народу [15].

Усе, що заважає людині в боротьбі добра і зла – Божественного в людині (душі) над її природою (тілом) – еретики однозначно відкидали; невизнання церковних символів й атрибутики виступало логічним висновком їх етичної аскези. Остання не лише передбачала викриття морального занепаду церкви й ієрархії, а передусім розробку суворої системи самовдосконалення особи, аж до її відречення від світу (відгомін ідей ісихазму, що, як відомо, мали істотний вплив на духовне життя південно-східної Європи). Чистота віри для богомилів означала, по суті, подвижницьке, гідне своєї належності до світу добра, існування. В ересі, як бачимо, вже були закладені основи нових світоглядних понять (непотрібність зовнішнього авторитету, пошук шляхів духовної автономії), а також нового ідеалу особи — активної, здатної до морального вдосконалення і самостійної релігійної діяльності (наприклад, через мандрівні проповіді).

Деякі вчені зв'язують стригольників з бичовниками – покутниками, що значно впливали на слов'янські народи. Сектанти проповідували, що тільки самобичуванням можна спокутувати свої гріхи, а тому збиралися у великі ватаги й з хресними ходами, зі співами Псалтиря або інших релігійних пісень мандрували з міста до міста, час від часу бичуючи один одного. Цікавим є те, що ватаги бичовників постійно співали різні релігійні пісні народною мовою, звичайно мовою того народу, де ходили; є відомості, що вони співали цих пісень і мовою слов'янською. Пізніші бичовники не визнавали духовенства й навчали про волю кожному пояснювати Св. Письмо, для чого вони мусли його мати народною мовою.

Польський літописець XV віку Длугош розповідає про цих бичовників, зазначаючи, що вони були в Кракові, а потім були в Польщі [7,150–164]. Не можна допустити, щоб ці ватаги покутників оминули Галичину, вони певне тут були й мали вплив. Покутники, напевне, полишили глибші сліди своїх впливів серед українського народу, тільки питання це в нас ще зовсім не досліджене. Вони ж підготували ґрунт в Україні до прийняття ідей інших релігійних рухів, особливо гуситства [11,61]. У XIV ст. зароджується філософсько-містична й суспільно-політична течія ісіхазму (від грец. слова «ісіхія» – спокій, безмовність), яка у XV ст. поширюється в Україні. Ісіхаста закликали до суворого аскетизму й повного упокорювання, пасивної споглядальності, повного упокою -, самозаглиблення. Прихильники цього вчення стверджують, що шлях до єднання з Богом лежить у зосередженні свідомості людини на самій собі [8].

Однак ранні вільнодумні погляди, напрочуд близькі до вчення "зжидовілих", зафіксовано вже в середині XV ст. у тому інтелектуальному середовищі, котре в цей час сформувалося у Києві й своєю науково-освітньою діяльністю спрямовувалося проти візантійської духовної традиції. Наявність певного циклу пам'яток дозволяє зробити висновок про науковий гурток, що діяв у спілці з місцевою рабинською громадою, яку на початку 60-х рр. XV ст. очолював відомий на той час філолог Мойсей Київський (Вигнанець). Членом громади був особистий астролог Михайла Семеновича, сина останнього київського князя Семена Олельковича, Захарія Скара, або Схарія (родом із Кафи), який у другій половині XVI ст. переклав трактат єврейського вченого XIV ст. Іммануеля-бар-Якоба "Шестокрыл". У ньому, всупереч традиційному релігійному світобаченню, стверджувалася ренесансна модель астрономії, що спиралася на античну космографію. За оцінкою деяких дослідників, у цьому перекладацькому осередку брали участь вихідці з різних етнічних груп. Він складався частково з представників місцевої освіченої еліти, а також учених євреїв і караїмів, які для потреб українського загалу перекладали давньоруською мовою філософську й науково-природничу літературу [14,59–63].

Книжники проявляли інтерес до астрономії, математики, медицини, логіки, філософії, займалися власною дослідницькою діяльністю і популяризацією наукових знань — і не лише з арабо-єврейської, а й західноєвропейської літератури (наприклад, переклад астрономічного трактату Іоанна де Сакробоско). У цьому знаходили свій вираз паростки гуманістичного мислення, ренесансні віяння, поступова переорієнтація частини тогочасної української еліти на систему західноєвропейських культурних координат. У світоглядному аспекті перекладацько-наукова діяльність київських книжників мала виразне вільнодумне спрямування. Це об'єктивно зближувало її з тим ренесансним духовним потоком, що розвивався у Східній Європі.

Заперечуючи окремі засади християнської ортодоксії, систему зовнішньої обрядовості, сакральне значення релігійних інститутів, традиційну мораль і водночас ствержуючи етичну гідність людини, її можливості в самопізнанні істини, раціоналістичні ересі розхитували підвалини феодальної церкви, виступаючи провідниками передреформаційних ідей [6].

Українські мислителі часів Відродження, як і їх західноєвропейські колеги, трактували людину як найвищу цінність, розглядали її не як маріонетку в руках Творця, а як його відповідального співробітника. У центрі філософських роздумів перебувала проблема співвідношення Бога й людини, акцентувалася увага на здатності людського розуму досягнути істину, проникнути навіть у зміст священних текстів (Л.Зизаній, Ю.Рогатинець).

Велику увагу проблемі людини приділяли К.Сакович, К.Транквіліон-Ставровецький. Ці та інші мислителі сповідували вчення про людину як мікрокосм (малий світ), який повторює образ макрокосму (великого світу). У душі антропоцентризму з його кваліфікацією людини як найвищої цінності розмірковували над визначенням місця людини у світі (Віталій Дубненський, Фікара, І.Копинський). Вони були переконані, що спасіння досягається насамперед повноцінним, творчо-активним земним життям (С.Оріховський). Однією з основних чеснот у вченні про людину вони вважали здатність до самопізнання, яке допомагає людині досягти внутрішнього, духовного оновлення, морального самовдосконалення.

Таким чином, скрізь діалог західно-європейської та української культурної парадигми особливо помітна її домінуюча теза – антропоцентричність світового творчого процесу. Образ людини, який представлений у творчості українських вчених епохи Ренесансу XV-XVI ст., був спробою утвердження нового ідеалу особистості, яка прагне до духовного й фізичного ствердження своєї індивідуальності, до нескінченного вдосконалення своїх творчих здібностей. Ідея образності людини полягає у відсутності чітко встановлених меж існування та творчості індивіда. Людина сама визначає свої цілі та міру діянь, здобуваючи земне безсмертя, сама творить свою індивідуальність. Головною рушійною силою культуротворчого прогресу українські гуманісти вважали мудрість, розум, знання, освіту, виховання патріотичних почуттів, любові до вітчизни. Вони осмислювали людину як творчу особистість, здатну творити себе й змінювати світ. Людину гуманісти вважали творцем свого щастя, здатним зрозуміти й повернути собі на благо все багатство й розмаї навколишньої природи, спроможним творити духовні цінності.

Джерела та література:

1. Вандишев В. М. Філософське підґрунтя прогностики Юрія Дрогобича / В. М. Вандишев // Наук. записки НаУКМА. – К., 2002. – Т. 20. – С. 50. – (Філософія та релігієзнавство).
2. Горський В. С. Історія української філософії : курс лекцій / В. С. Горський. – К. : Наукова думка, 2001. – С. 58.
3. Дрогобич Ю. Verba Magistri : пророцтва і роздуми / Ю. Дрогобич. – К. : Вимір, 2001. – С. 177.
4. Ильинский Ф. М. Русские богами ("жидовствующие") : [Электронный ресурс] / Ф. М. Ильинский // Богослов. вестник. – 1905. – № 7/8. – С. 436-460. – Режим доступа : <http://pda.sedmitza.ru>.
5. Литвинов В. Д. Ренесансний гуманізм в Україні (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV - початку XVII століть) : автореф. дис. ... д-ра філософ. Наук : 09.00.11 "Релігієзнавство" / В. Д. Литвинов; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2003. – 29 с.
6. Любашенко В. І. Сретичні течії : [Електронний ресурс] / В. І. Любашенко // Історія української культури : у 5 т. – К. : Наукова думка, 2001. – Т. 2 : Українська культура XIII - першої половини XVII століть. – Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua>
7. Митр. Макарий. История Русской Церкви : [Электронный ресурс] / Митр. Макарий. – 1886. – Т. IV. – С. 150-164. – Режим доступа : <http://www.rus-sky.com>.
8. Медведев И. П. Византийский гуманизм XIV-XV вв. / И. П. Медведев. – Л. : Наука, 1976. – 352 с.
9. Нічик В. М. Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні (XVI-XVII) / В. М. Нічик, В. Д. Литвинов, Я. М. Стратій. – К., 1990. – 384 с.
10. Печеранський І. «Образ людини» в українській філософії епохи Відродження XV-XVI ст. : [Електронний ресурс] / І. Печеранський. – Режим доступа : <http://www.ualogos.kiev.ua>.
11. Пыпин А. История русской литературы : [Электронный ресурс] / А. Пыпин. – Т. 2. – С. 61. – Режим доступа : <http://www.slavlib.ru>.
12. Сас П. М. Проблема людини в творчості українського письменника XVI ст. Ст. Оріховського / П. М. Сас // Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1994. – С. 39.
13. Українська література XIV – XVI ст. (Апокрифи. Агіографія. Паломн. твори. Історіограф. твори. Полем. твори. Переклад. повісті. Поет. Твори) / авт. вступ. ст. і ред. В. Л. Микитась. – К. : Наук. думка, 1988. – 600с.
14. Філософія Відродження на Україні. – К., 1990. – С. 59-63.
15. Франко Ів. Передмова : [Електронний ресурс] / Ів. Франко // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури : у 8 т. – Львів, 1896. – Т. 1 : Апокрифи і легенди з українських рукописів. Апокрифи старозавітні. – С. XIII-XIV. – Режим доступа : <http://www.history.org.ua/LiberUA/Book/Uk>.